

RUMELİ İslâm Araştırmaları Dergisi
Journal of Islamic Studies مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية

ISSN: 2564-7903

Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi, Yıl | Year: 5 - Sayı | Issue: 10 - 2022 Ekim | 2022 October: 48-66.

BİR İLİM ALANI OLARAK DİNLER TARİHİ TEVHİD İNANCI BAĞLAMINDA NASIL
OKUNABİLİR?

History of Religions as a Science How to Read in the Context of Tawheed Belief?

Halim İŐİK

Doç. Dr., Trakya Üniversitesi
Edirne, Türkiye
Assoc. Prof., Trakya University

ha99-isik@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-5938-2563

DOI: 10.53336/rumeli.1175520

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliř Tarihi / Date Received: 15 Eylül 2022 / 15 September 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 15 Ekim 2022 / 15 October 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Ekim 2022 / 31 October 2022

Yayın Sezonu / Publishing Date Season: Ekim / October

Atıf / Citation: İŐık, Halim. "Bir İlim Alanı Olarak Dinler Tarihi Tevhid İnanç Bağlamında Nasıl Okunabilir?". Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi 10 (Ekim 2022): 48-66.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <https://rumeli.trakya.edu.tr/> | <https://dergipark.org.tr/rumeli>

mail to: rumelislam@trakya.edu.tr

Copyright © Published by Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Canakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Theology, Canakkale, 17020 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Bir İlim Alanı Olarak Dinler Tarihi Tevhid İnancı Bağlamında Nasıl Okunabilir?

Öz:

Dinler Tarihi ilmi, “ilk insan/peygamber Hz. Âdem’den günümüze uzanan süreçte yaşanmış bütün dinleri, dinî hareketleri, mezhep ve tarikatları; tarihleri, doktrinleri, kutsal kitap metinleri, âyinleri, mabedleri, ruhbanları, hiyerarşik yapıları, kurbanları, cemaatleri ile birlikte objektif metodlarla inceleyen bir din ilmidir” diye tarif edilir.

Alan temalarını oluşturan kaynaklardan biri olan vahyin son kitabı Kur’an-ı Kerim’de; Yahudilik, Hıristiyanlık, Budizm, Sâbiîlik, Haniflik, Ehl-i Kitap, Hz. Musa, Hz. İsa, Hz. Muhammed, kurban, esâtîr, Arap şirk ve Mısır/Firavun pagan dinlerinin, terim ve temalarının anlam alanlarına değinilirken, Dinler Tarihi ilmine mukâyeseli yönleri ile de saha çalışması teşkil etmektedir.

Gerek Batı gerek Doğu dünyasında yoğun sayıda din ilimleri araştırmacısına alan oluşturan karakteri yanında deskriptif ve normatif metodların da yörüngesinde Dinler Tarihi, Kur’an’ı temel kabul eden vasfı ile politeizm, pagan kültürleri, şirk, küfür türü inançsızlık tanımları üzerinden tevhid inancına yönlendirme eksenlerinde yüksek düzeyli ve etkin rol oynamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Hıristiyanlık, Yahudilik, Buda, tevhid, deskriptif.

History of Religions as a Science How to Read in the Context of Tawheed Belief?

Abstract:

The History of Religions is defined as “a religious science that analyses all religions, religious movements, sects and orders with their history, doctrines, sacred book/texts, rituals, sanctuaries, clergies, hierarchies, sufferers, communities through objective methods within the process beginning with Adam as the first prophet/human being up to now”.

When the semantic field of the terms and themes, history, clergy, belief models, the distortion of the sacred books of the polytheist Arab and the pagan Egyptian/Pharaoh religions as well as Judaism, Christianity, Buddhism, Mandaean belief, Hanifs, the People of the Book,

The prophets Moses, Jesus, Muhammad (Peace Be Upon Them), sacrifice, and myths are mentioned in Qur’an as the last revealed Book being the principal source for the field themes, they constitute also the field research for the History of Religions along with their comparative aspects.

Although Christianity, which is explained in details in Holy Qur’an, is the most populous religion in the world unto which the most extensive analysis was made in addition to being the most effective one in view of its political and military history with a view to theology and Crusades in the field of the History of Religions, Judaism is another religion along similar lines despite its few adherents.

Keywords: the History of Religions, Divine Unity (Tawhid), Christianity, Judaism, Buddha, descriptive.

Giriş

Kur'an Kaynaklı Bir Dinler Tarihi Okumasında Ortadoğu ve Uzakdoğu Dinleri

Genç bir ilim dalı olan Dinler Tarihi, havzasındaki usûl konularını oluşturan; İslâm ve Batı terminolojisindeki *dinin* tarifi, dinlerin sınıflandırılması, metodu, diğer ilim dallarıyla ilişkisi, din duygusunun kaynağı, ilâh/Tanrı kavramı, ilkel dinlerde mana, totem, tabu, şamanizm, büyü, mitoloji, âyin temalarını, arka planındaki reel boyutları ile teolojik anlamda sorgulananın 'tevhid' perspektifinden din değerli nitelik taşımanın şartları ve konumunu etüd ederken yerkürenin bütün kıtalarına dağılmış haliyle yer alan dünya dinlerini ve hareketlerini bütün boyutları ile analiz etmeyi üstlenmiş bir bilim alanıdır.

Öncelikle din ilimleri olmak üzere bütün sosyal bilimlerin, verilerinden bağımsız kalamayacağı geniş bir alanın ilmi olan Dinler Tarihi tamamı üzerine müstakil çalışmalar yapılabilecek hacim taşıyan karakteri ile Antropoloji, Arkeoloji, Coğrafya, Edebiyat, Etnoloji, Felsefe, Filoloji, Folklor, Mitoloji, Sanat Tarihi, Tarih ilimlerine materyal sunmak gibi fonksiyon görmekte, peygamberler tarihinin İslâmî literatür yanında Yahudilik ve Hıristiyanlık tarafından kabul modelleri bu iki dinin de ilgi ve inceleme alanına alınma gereğini oluşturmaktadır.

Kur'an müfessirlerinin mutlaka eğilmeleri gereken bir konu olarak son Peygamberin (a.) önceki ilâhi kitaplarda müjdelenmesi (beşâirü'n-nübüvve) meselesini incelerken öncelikli müracaat kaynağı adına Tevrat ve İncil(ler), başlıca araştırma alanı olarak Yahudilik ve Hıristiyanlığın sahip olduğu kutsal kitap külliyatı üzerinden mukayeseli metodla yapılmasını gerektiren bir çalışma zemini ile karşılıklarına çıkacaktır.

Müslüman münevverleri Dinler Tarihi araştırmalarına sevk eden başlıca sâik, Kur'an-ı Kerim olmuş, sözgelimi Hz. Muhammed'in, Hz. İsa tarafından, "*Hani Meryem oğlu İsa şöyle demişti: 'Ey İsrail oğulları! Bilin ki benden önceki Tevrat'ı doğrulamak ve benden sonra gelecek Ahmed isimli peygamberi müjdellemek üzere size Allah tarafından gönderilmiş bir peygamberim.'* Ama o kendilerine apaçık delillerle gelince '*Bu besbelli bir sihirdir!*' dediler."¹ sözleriyle, kendisinden sonra peygamber olarak geleceğinin bir Kur'an ayetiyle haber verilmesi olmuştur.

Bu vesileyle İslâm âleminde bilhassa entelektüel toplum en azından Hz. Muhammed'in Kur'an'dan önceki ilâhi karakterli dinlerin kitaplarında haber verilmesi ile ilgili oluşan literatürü apolojetik amaçlı incelemek, araştırmak ve yazmak ihtiyacı hissetmiştir. Bunun yalın bir örneğini ülkemizin, telif eserlerinin yoğunluğu ile tanıdığımız İslâm ve Medeniyet tarihçisi Prof. Ziya Kazıcı'nın akademik alanı olmamasına rağmen Abdülmecid Belli'nin teşvikinde Dinler Tarihi ile tanışma serüvenini anlattığı bir makalesinin bilhassa 'beşâir' üzerinden, yerkürenin en etkili dinî realitesi olan Hıristiyanlığın bir yüzünü teşkil eden kutsal kitap külliyatı ile yakınlık sağlamak adına ciddi bir formasyon alınması gerektiği gerçeğini ifade etmesi bakımından kayda değer bir çalışma olarak işaret edilebilir.²

Bunun yanında yerkürenin popülasyonu en yoğun dini olan Hıristiyanlıkla ilgili İsa'nın ailesi, dünyaya gelişi, annesi, mesajları, havâirleri, mucizeleri, vasıfları, muvahhid karakteri, kavmi tarafından zâtına ilâhlık isnad edilmesi, ölümü gibi konuların yer aldığı ayetler de aynı değerde teşvik edici güç olmuştur. Burada bazı örneklerinde Hz. Meryem'in İsa ile müjdelendiğini bildiren Kur'an ayetlerinde Mesih'in "üçün üçüncüsü" olmadığı vurgusuyla

¹ *Kur'an-ı Kerim Meali*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), es-Saf 61/6.

² Ziya Kazıcı, "İncil'de Hz. Peygamber ve İslâmiyet", *RIHLE Üç Aylık İlim, Kültür, Medeniyet Dergisi* 4/16 (Temmuz-Eylül 2013/Şaban-Şevval 1433), 31-40.

tevhid işaret edilmiş, İsa Mesih'in sadece bir peygamber olduğunun bildirildiğini hatırlamak gerekebilir.³

Yahudilik üzerine geliştirilecek çalışmalar da Dinler Tarihi araştırmalarının gerektirdiği deskriptif ve/veya mukâyeseli metotlar ışığında çoklu sebeplerle alınması gereken bir formasyon gereği ifade etmektedir. Burada Kur'an'dan Yahudiliğin Üzeyir/Ezra üzerinden okunmasının Eski Ahid'den Lût ve Davud (a.) ile örneklemelerin Müslüman aydınlarca bu dinin araştırılmasının tevhid okuluna pozitif yansımalarda bulunacağı muhakkaktır.

Buna göre Yahudi tarihinin en önemli şahsiyetlerinden olan ve Kur'an'ın sadece bir yerinde anılan Üzeyir'in dikkat çekici bir şekilde İsa Mesih ile aynı ayette [Yahudiler 'Üzeyir Allah'ın oğludur' dediler, Hıristiyanlar da Mesih (İsa) Allah'ın oğludur' dediler. Bunlar daha önceki inkârcıların söylediklerine benzer biçimde ağızlarından çıkan sözlerdir...]⁴ ifadeleriyle geçmesi Yahudi ve Hıristiyan dinlerinin ürettiği pagan kültürün Tevhid inancı açısından bu dinlerin Kutsal Kitap kaynaklarına da eğilinmesi zarureti oluşturmuştur.

Kur'an'da Yahudiler'in ve Hıristiyanlar'ın 'Allah'ın oğlu' isnadında buldukları Üzeyir, İslâm kültüründe peygamberliği tartışmalı bir şahsiyet kabul edilirken, önceleri Tevrat'a bağlı olan İsrailoğulları zamanla bu sadakati terk etmiş, ceza olarak Allah, Kitap'larını (Tevrat) hafızalarından silmiş, bunun üzerine yaptığı bir dua ile Üzeyir, Kitabı yeniden ezberine almış, kavmine bilgilerini öğrettiğinde yüksek seviyeli itibar kazanmış; bunun yansımaları olarak toplum içinde bazılarının gözünde 'Allahın oğlu' olabileceği tasavvuru oluşmuştur.

Bir başka rivayette Amâlîka kavmi Yahudilere uyguladıkları katliam sonrası ellerindeki Tevrat'ı alınca geride kalanlar Tevrat metinlerini toprağa gömmüş ve ülkeyi terk etmiştir. O sıralarda dağlarda zühd hayatı yaşayan ve Tevrat'ı en iyi bilen Üzeyir olduğundan, mevcut olmayan Tevrat'ı yeniden yazmıştır. Memleketi terk eden âlimler geri dönüp gömdükleri Tevrat'ı Üzeyir'in yazdığı nüsha ile mukayese edip ikisinin de aynı metin olduğunu fark ettiklerinde 'Allah bunu sana ancak O'nun oğlu olduğun için verdi' inancıyla Allah'ın oğlu olduğunu hükmetmişlerdir.⁵

Yahudilik ekseninde yol almak için bu dinin günümüze, ilâhi karakterini koruyarak ulaşıp ulaşmadığı ile ilgili bir değerlendirme, kutsal kitabından yapılacak bir okumayla sağlıklı ve net bir sonuca ulaştırılabilecektir. Buna göre Yahudi kutsal kitabında, peygamberler tarihinin en ilginç simalarından, Kur'an'da da adı geçen Lut peygamberin hikâye edildiği model ile alâkalı bazı anlatımlara bakmak gerekir.

Buna göre Eski Ahid'de Lut peygamberin öz kızları, Davud'un da bir ordu kumandanının karısı ile zinada bulunmaları, çok süflî bir karaktere dahi isnad edilemeyecek vahâmetteki yakıştırmalar, bu dinin tevhid algısının yeni baştan gözden geçirilmesini elzem kılmaktadır.⁶

Burada dile getirilmesi gereken bir realite olarak bir dinin orijini itibarıyla ilâhî karakterli olup olmadığı tartışmalarında bağlayıcı bir hüküm için Yahudiliğin Dinler Tarihi araştırmalarından elde edilecek tesbitler ile teolojik ve doktriner yapısının tevhid inancına uygunluğu hükmü, problemi çözecek bir sonuç değer oluşturacaktır. Bize göre bir din ile ilgili

³ el-Mâide 5/73.

⁴ et-Tevbe 9/30. Günümüzde Kilise'nin kanonik kabul ettiği külliyatta İsa Mesih tanrı ve tanrının oğlu ifadeleriyle anılmaktadır. "Tanrı'yı hiçbir zaman hiç kimse görmedi. Baba'nın bağrında bulunan ve Tanrı olan biricik Oğul, O'nu tanıttı." Yuhanna 1/18; "Mesih de bedence onlardandır. O her şeyin üzerinde hüküm süren, sonsuza dek övülecek Tanrı'dır! Amin." Rom. 9:5.

⁵ Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir, çev. Hayreddin Karaman-Mustafa Çağrırcı-İbrahim Kâfi Dönmez-Sadrettin Gümüş, (Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), et-Tevbe 9/8.

⁶ Yaratılış 19:30-38, İİSa. 11:2-27.

yapılan araştırmaların bunun hak din olduğuna hükmettiği tevhid ipuçları onun muvahhid din olduğunun tescilidir, aksi haliyle günümüzdeki kimliğinde muharref bir din olduğu yargısı ile sonuçlanır. Yani orijini hak din olmalarına karşılık Yahudilik, Hıristiyanlık, Budizm, Taoizm,⁷ Konfüçyanizm örneklerinde olduğu gibi teolojik anlamıyla reel din olmadığına hükmedilir.

Uzakdoğu dinlerinden bazılarının teolojik ve doktrin analizinin yapıldığında orijini üzerinden hak ve bâniinin reel bir peygamber olabileceği sonucuna ulaşılabileceği ile ilgili yargı iki Kur'an ayeti ışığında okunabilir:

وَرُسُلًا قَدْ قَصَصْنَاهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَرُسُلًا لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا

*"Daha önce sana kıssalarını anlattığımız peygamberler gönderdik. Kıssalarını anlatmadığımız nice peygamberler de gönderdik. Allah Musa ile doğrudan konuşmuştur."*⁸

وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ مِنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ وَمَا كَانَ لِرَسُولٍ أَنْ يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ فَإِذَا جَاءَ أَمْرُ اللَّهِ قُضِيَ بِالْحَقِّ وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْمُبْطِلُونَ

*"Andolsun ki senden önce de peygamberler gönderdik. Onlardan sana kıssalarını anlattıklarımız da var, anlatmadıklarımız da. Hiçbir peygamber Allah'ın izni olmadan bir mucize getiremez. Allah'ın emri gelince de hak yerine getirilir. İşte o zaman bunu bâtil sayanlar hüsrana uğrarlar."*⁹

Bu problemi Uzakdoğu dinlerinden bazılarıyla örnekleme adına Budizm'in en ilginç yönü, kurucusunun adının Kur'an'da net olarak geçmesi de et-Tîn suresinde üzerine yemin edilen 'التين; yabanî incir' ile ilintili ve iki ayrı ayette ismen ifade edilen Zülkifl peygamberin Buda olup olmadığı meselesidir. Buna göre orijini itibarıyla ahlâk, tefekkür/meditasyon benzeri üstün ilkeleriyle dikkat çeken doktrinlerinde Hind ve Çin gibi ülkelerde görülen Uzakdoğu'nun bazı dinlerinin ilâhi karakterleri oldukları ile ilgili yaygın kanaat hâkimdir.

Asıl adı Siddharta Gautoma Sakyamuni olan, altı yıl kadar katı riyâzetin hayat için çözüm olmayacağını fark etmesiyle 'orta yol' olarak tanımladığı, aşırılıktan uzak 'sekiz dilimli yolu' keşfeden ve bundan sonra 'eren, ermiş' anlamındaki Buddha (بودا؛ البوذية) lâkabıyla tanınmaya başlayan bilgenin dinine de bu açıdan bakabiliriz.

Günümüzdeki Nepal bölgesinde Sakya kabilesinin reisinin oğlu olarak dünyaya geldiği için birçok kaynakta prens olarak doğduğu söylenen Buda'nın en önemli özelliklerinden biri inşa ettiği dinin Tanrı konusunda öne sürdüğü teolojik öğretileridir. Kaynakların farklı bilgileri yanında Buda'nın, Brahmanizm'deki antropomorfik tanrı anlayışından uzak olmakla birlikte Tanrı'yı inkâr eden bir ifadesi yoktur.¹⁰

Buna karşılık Buda'nın kendisini Tanrı'nın peygamberi veya temsilcisi ilân etmediği gibi Tanrı/Yüce Varlık düşüncesini reddettiğini, ancak 'uyanmış' vasfıyla ruhânî rehber ve üstad olduğunu ifade eden görüşler vardır. Budizm'in günümüzdeki yapısı Buda'nın ölümünden sonra çağdaş müminler tarafından inşa edilmiş bir mirastır. Buda birlikte yola çıktığı, fakat bir konuda anlaşamadıklarından ayrılmak zorunda kaldığı beş arkadaşından sonra bir ormana çekilip, 'uyanış'ı elde etmeden kalkmamayı düşündüğü bir incir ağacının (Bodhi/Bo; التين شجرة; l'Arbre de la Bodhi; Ficus religiosa) altına bağdaş kurup altına oturmuş, buradan

⁷ Konuya ışık tutabilecek hatıra olarak bir İlahiyat fakültesinde (Marmara Üniversitesi. İ.K.) İslam felsefecisi bir hocamız ile odasında Taoizm üzerine yaptığımız bir görüşmede, bendenizin bu dinin mistik yapısının İslâm tasavvufu ile benzer değerler ve doku uyusumu taşıdığını söylediğimde bilgece bir lâtife ve ironik üslupla 'Tabii ki öyle; ben Taoist'im!' sözleriyle karşılık vermesi yâdında hoş bir anı olarak yer edinmiştir.

⁸ en-Nisa 4/164.

⁹ el-Mü'min 40/78.

¹⁰ Günay Tümer, "Budizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/353.

aydınlanmayı elde ettikten sonra ayrılıp Benares şehrine gelmiş ve vaaz vermeye başlamış; bölgeyi yöneten genç bir kralın Buda'ya bir manastır hediye etmesiyle yeni dini kabul edenlerin sayısı hızla çoğalmaya başlamıştır.¹¹

Buda'nın ölümünden sonra heykelleri, yakılan cenazesinin külleri gibi kutsal hatıraları İÖ. I. yüzyılda kullanılmaya başlamadan önce incir ağacı tarafından temsil edilmekte idi.¹²

Buda üzerine en yaygın tartışma Kur'an'ın iki ayrı yerinde peygamber adı olarak geçen Hz. Zülkifl ile aynı şahsiyet olup olmadığı meselesidir. Buna olumlu yaklaşan âlimlere göre Buda ile özdeşleştirildiği takdirde Zülkifl, Buda'nın doğduğu yer Kapilavastu'nun diğer adı olan Kifl'den türetilmiş, "Kifl'li, Kifl şehrinde olan" anlamına gelmektedir.¹³

Bazı Müslüman Hind müfessirler de Kur'an'da adı geçen Zül-Kifl peygamberin Kifl'li (Kapilavastu) Buda olduğunu ve Kur'an'ın doksan beşinci suresinde adı geçen 'İncir Ağacı'nı Buda'nın altında aydınlanışa kavuştuğu Bodhi/Bo ağacı olarak değerlendirmişlerdir.¹⁴

Bunun yanında Muhammed Hamidullah anılan ayette vurgulanan şahsiyetin Buda olduğu üzerinde "Ayette geçen 'التين' kelimesi yabanî incir anlamında değerlendirilirse bu ağacın, altında Buda'nın aydınlığı elde ettiği incir ağacı olduğu sonucu elde edilir -ki bu ağaç Lâtincede 'ficusreligiosa'¹⁵ kelimesi ile ifade edilmektedir" sözleriyle görüş beyan etmektedir.¹⁶

Budizm'de kurucusu kabul edilen ve kendisinden sonra bir halef ve kutsal kitap bırakmayan¹⁷ Buda'nın Tanrı üzerine görüş beyan etmemesi sebebiyle (Buda'dan Tanrı'yı inkâr anlamında bir söz günümüze intikal etmemesine ve bütün putların kırılmasını emretmesine rağmen)¹⁸ ateist bir din olarak kabul eden bazı düşüncelerin aksine özellikle Mahayana Budizmi'nde ve Hinduizm'de monist veya henoteist düşünce hâkimdir. Mahayana Budizmi'nde "buda" ve "bodhisatva" unvanlarıyla anılan aydınlanmış kişilerin tek tanrılı dinlerdeki tanrılara benzediği veya bu kategorinin dinlerinin tesirinde olduğu fikri mevcuttur. Genelde Mahayana Budizmi'nde buda'ların çokluğuna inanılırken bazı ekollerde bunlardan birinin öne çıkarak ibadet edilen yüce varlık haline dönüştüğü görülür. Zirveye çıkarılan 'ilk buda adibuda' kâinatı yaratmış olsa da onunla doğrudan teması olmayan tabiatüstü bir varlıktır. Diğer ilâhlarsa dünya işleriyle ilgilenir. Diğer yandan 'sonsuz ışık budası'nın (amitabha) kıyamete yakın dönemlerde müminlerine hidayet edeceğine inanılır. Ancak bu ulu varlıklarla birlikte çok sayıda ilâhî varlığın mevcudiyeti kabul edilir. Bu açıdan günümüzdeki Budizm'de mutlak mânada tek tanrı inancından söz etmek güçtür.¹⁹

¹¹ Mircea Éliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, Gotama Budha'dan Hıristiyanlığın Doğuşuna*, çev. Ali Berktaş, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2012), II/86.

¹² Tümer, "Budizm", 6/357.

¹³ Ömer Faruk Harman, "Zülkifl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 44/353.

¹⁴ Cafer Sadık Yaran, "Budizmle Mukayeseli Olarak İslam ve İslam Mistisizmi: Müslüman-Budist Diyaloguna Bir Katkı", çev. Mehmet Atalay, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17, (2008), 267.

¹⁵ Adını Buda'dan alan, 'kutsal incir' anlamına gelen tema için bkz. Madame Suzanne Amigues, "La flore indienne de Ctésias: un document historique", *Journal des Savants*, (04/2001), 21-76.

¹⁶ Muhammed Hamidullah (çev.), *القرآن الكريم - Le Saint Coran et sa traduction en français*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı/Présidence des affaires religieuses Yayınları, 2016), et-Tin/1.

¹⁷ Tümer, "Budizm", 6/355.

¹⁸ Tümer, "Budizm", 6/356.

¹⁹ Ekrem Sarıkçıoğlu, "Diğer Dinlerde" (Tevhid md. içinde), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/23.

Buda'nın, kendi zamanında öğretisini sistemleştirmemesi yani bir din haline getirmemesinin sebebi öğretiyi kabul etseler de dünyadan el etek çekmeyen bir ruhban dışı sempatican kitlesinin varlığı ile olmuştur.²⁰

Burada hatırlatmamız gerekir ki büyük mezheb imamı el-Mâtürîdî; Bîrûnî, Makdîsî, İbnü'n-Nedîm gibi âlimlerinin de söz ettiği Budizm (Sümeniyye mezhebi) ile ilgili Kitâbü't-Tevhîd adlı eserinde bilgi vermiştir.²¹

Uzakdoğu'nun bir diğer dini Sihizm, Budizm'e aksi platformda yer alan mizacı ile ilginç ve bu bağlamda değerlendirmeye alınmaya uygun kıvam ifade etmektedir. Bu dinin kurucusu Guru Nanak bir Hindu ailesi içinde dünyaya gelmiş (1469-1538), Müslümanlar'ın da yaşadığı bir toplumda yaşamış ve yetişmiştir. Döneminde Hindistan'a İslâm tasavvufunu getirmekte etkin rol oynayan bilgilerden Şeyh Ferîd ile tanışan Nanak bu sayede Müslümanlarla yakın ilişkiler kurmuş, İslâm'ın iman, ahlâk ve ibadet esaslarından haberdar, doktrinini Tanrı'nın birliğini vurgu üzerine oluşturmuştur.²²

Guru Nanak'a ait şu sözler bilgenin İslâm'a bakışını da özetler mahiyet taşımaktadır:

"Şefkati camiin, samimiyeti seccaden, doğru ve meşru olan şeyi Kur'an'ın yap."

"Tevazuu sünnetin, nezaketi orucun yap, işte o zaman bir Müslüman olacaksın."

"Dürüst davranışı Kâbe'n, hakikati manevî rehberin, iyi amellerini imanın ve ibadetin kıl."

"Ey Nanak, başkalarının malları senin için Müslüman'a domuz, Hindu'ya inek ne ise öyle olsun."

"Beş namaz, namaz için beş vakit ve onların beş ismi vardır."

"Benliğini yok eden/Hakikati ve kanaati kutsal inancı kılan/Durana dokunmayan, düşmüşü yemeyen kimse Müslüman'dır/Böyle Müslüman gidecektir Cennete."

Guru Nanak'ın sözlerini dönemindeki Müslümanlar, kendi inanç ve ahlâk anlayışlarına yakınlığı sebebiyle onun bir veli hattâ İslama hizmet etmesi için gönderilmiş bir görevli olduğunu zanneder olmuşlardır.²³

Klâsik Uzakdoğu dinleri ile aynı coğrafyada doğmuş olan Sihizm'in kronolojik olarak orijini itibarıyla hak din olması mümkün değildir. Böylelikle Sihizm buraya kadar isimleri anılan klâsik dinlerle benzeşik yapı taşıyor olmasının aksine ne türlü yüksek düzeyli ahlâkî, doktriner ve teolojik bir seciye sunmuş, bunun yanında Mekke ve Medine'ye yolculuk yapmış ise de anılan sebeple hak din olarak değerlendirilmesi imkânı söz konusu değildir.

Kur'an İslâm dışındaki dinlerin bazılarından isim vermek suretiyle söz etmiş, bunlar orijinleri itibarıyla hak dinler olmakla birlikte günümüze bu kimliklerini muhafaza edemediği ulaştığı, bundan dolayı burada isimleri geçen dinlerin tevhid esaslı öğretilerinin yolunda ilerlemiş olan mensupları için reel anlamda Müslüman olduklarını ve kıyamet gününde mahzun olmayacaklarını ifade etmiştir.

²⁰ Éliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 106.

²¹ Hammet Arslan, "Mâtürîdî'nin Kitâbü't-Tevhid İsimli Eserinde Budizm'e Atıflar: Sümeniyye Örneği", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* (Ekim-Kasım-Aralık 2019), 3353-3371.

²² Huzeyfe Sayım, "Sihizm'in Kurucusu Guru Nanak ve İslamiyet", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* V, (2000), 157-158.

²³ Sayım, "Sihizm'in Kurucusu Guru Nanak ve İslamiyet", 160-162.

Dinler Tarihi araştırmaları arasında bir kısmının misyonerlik emellerine hizmet eden hedef taşıması ve buldukları coğrafyalarda hâkim dini tanıyıp, bunun aleyhine, sözgelimi Hıristiyanlığın lehine olacağı gerekçesi ile normatif metodun sadece misyonerler tarafından kullanılabilir bir bakış olarak değerlendirilir.²⁴

Alan ile alâkalı araştırmalarında normatif metoda başvurduğu için tenkid edilen Romen asıllı Amerikalı ünlü yazar Mircea Eliade anılan metod için “*uneherméneutique totale; tam bir yorum*” ifadesini kullanmaktadır. Eliade’ın problem ile ilgili görüşlerini buraya aynı ile almayı uygun ve gerekli bulmaktayız:

“Gerçekte Dinler Tarihi arkeoloji ve nümizmatik gibi yalnızca tarihî bir disiplin değildir. Dinler Tarihi aynı zamanda ‘tam anlamıyla bir yorum’dan ibarettir. Çünkü o tarih öncelerinden günümüze kadar insanın kutsal ile olan her türden karşılaşmasını izah etmeye davet edilmiş bulunmaktadır. Oysa bir tevazu veya muhtemelen değerli seleflerinin aşırılıklarında meydana gelen çok büyük bir utangaçlıkla dinler tarihçileri, araştırmalarının sonuçlarını kültürel olarak değerlendirmede tereddüt göstermişlerdir.”²⁵

Éliade, problem ile ilgili görüşlerinden bir diğesinde Dinler Tarihi’nin bütün alanlarında oluşan gelişmelere ayak uydurmanın zorluğundan bahisle, alanın uzmanı olmanın güçlüğünden bahsetmekte, bu bağlamda sadece bir dinin veya dönemin mütehasısı olunabildiğinin üzüntüyle gözlemlendiğinden söz etmektedir. Amerika’nın dahi bu problem ile karşı karşıya olduğuna değinerek bunu Dinler Tarihi’nin en az gelişmiş yanı olan normatif yorumlara gereken değerin verilmemesine (*l’herméneutique tient une place prépondérante*) bağlamaktadır.²⁶

Bazı görüşlere göre tarih karşıtı bir tutum içinde olsa da bir dinler tarihçisi olarak Éliade, yorumcu (hermenötik) tarihçiler ekolünden kabul edilir. Bununla birlikte yalın ve tarihî bakış açısı dolayısıyla metafizik bilgiler kompleksinden uzak kalmıştır. Agnostisizme yakın olarak incelemelerinde Tanrı’nın varlığı veya yokluğu problemine karşı kayıtsızdır.²⁷

Bir diğer görüşte dinler ve Dinler Tarihi bilimi araştırmalarında normatif ve tasvir edici metodların kullanılması meselesinde hangisinin ağırlıkla tercih edilmesi gerektiği ile ilgili bakışın bu alanda olduğu gibi sosyolojik boyutunun da olduğunun bir realite olarak mevcut olması konuya daha sağlıklı bakılacağını sağlayabilir bir değer ifade etmektedir.²⁸

Normatif metod, Batı’nın Dinler Tarihi havzasında yazılan ilk eserin (*Essays on Comparative Mythology; Karşılaştırmalı Mitoloji Denemeleri*) müellifi ünlü Alman Friedrich Max Müller’in (1823-1900) Dinler Tarihi’ni yeni bir disiplin olarak tanımlaması ve normatif teolojik değerlendirmelerden ayrı tutmasından kaynaklanan ve ‘kutsal’ üzerine bilgilerin, teolojinin egemenliğinden kurtarılıp bu bilgilerin normatif metodun dışında değerlendirilmesi

²⁴ Kurt, Ali Osman. “Normatif Dinî Bilimlerde Mukayese Sorunu ve Çözüm Önerileri”. *Toplum Bilimleri Dergisi* 5/9, (2011), 7-24. 9.

²⁵ Mircea Éliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, çev. Mehmet Aydın (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 63. [En effet, l’histoire des religions n’est pas uniquement une discipline historique comme, par exemple, l’archéologie ou la numismatique. Elle est également une *herméneutique totale*, puisqu’elle est appelée à déchiffrer et à expliciter toutes les rencontres de l’homme avec le sacré, de la préhistoire à nos jours. Or, par modestie, peut-être, par trop grande timidité (provoquée essentiellement par les excès de leurs éminents prédécesseurs) les historiens des religions ont hésité à valoriser culturellement les résultats de leurs recherches.] Mircea Éliade, *La nostalgie des origines et Méthodologie et histoire des religions*, (Paris: Gallimard,1971), 103.

²⁶ Éliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, 1; Éliade, *La nostalgie des origines et Méthodologie et histoire des religions*, 18.

²⁷ Kürşat Demirci, “Mircea Éliade”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/33.

²⁸ Yakup Çoştı, “Dine Normatif ve Popüler Yaklaşım “Bir Dini Yönelim Ölçeği Denemesi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2009), 1, 8/15, 119-139.

gerektiğini vurgulamasından ve mukayeseli, eleştirel ve tarihî bir dünya dinleri oluşturma gayretlerinin yansımalarından beden bulmuş yaklaşımdır.²⁹

Burada sözünü etmemiz gereken bir kurum olarak günümüzde dünya dinler tarihçilerinin en önemli yapılanması, 1950 yılında Amsterdam'da kurulmuş olan Uluslararası Dinler Tarihi Cemiyeti (International Association for the History of Religions-IAHR)'nin 2004'de genel sekreterliğinde bulunmuş Armin W. Geertz'in, Alabama Üniversitesi Dinler Tarihi bölümünden Russell T. McCutcheon³⁰ ile birlikte 1995'de Mexico City'de ortak sunduğu tebliğde cemiyetin pek çok üyesinin bir dini pratike etmek ve yaşamak ile onu akademik ölçülerde okumak, araştırmak arasındaki farkı karıştırmama arzusu taşıdığı altını çizmektedir. Buna göre Geertz'in şahsında IAHR, Dinler Tarihi formasyonunda normatif olmamak ve herhangi bir dine ait iman şablonu çizmemek noktasında üyelerine mümkün her motivasyonu sağlayan bir anlayış içinde olduğunu vurgulamaktadır.

Bir başka dinler tarihçisi Finlandiyalı Haralds Biezais, tebliğinde tipolojinin fenomenolojik metod bünyesindeki ele alınış modellerini belirlemiş, bu gayretlerin tarihî ve fenomenolojik yaklaşımlar arasındaki benzerlikten yararlanmak isteyen çabalar gayret olduğunu vurgulamıştır. Biezais, dinlerin tipoloji yönleriyle ele alınışının, dinlerin bünyesinde meydana gelen olguların, dinlerin tasnifi ve tecrübeye dayalı (ampirik) karakterlerin anlaşılmasına ek fayda getireceğini ileri sürmektedir. Biezais'e göre dinlerde mevcut modellere görünmeyen ve normatif ilkeler ile yaklaşılması, bilim insanının kendine ait bir yol edinmesini sağlayacaktır.³¹

Aynı cemiyetin (IAHR) Roma'da düzenlediği sempozyum, *dinin* tarifi ile alakalı üye memleketlerden gelen ilim insanlarının kendine özgü (Lât. *suigeneris*) din hususunda hangi boyutlarda ihtilaf halinde bulduklarını sergilemesi bakımından ehemmiyet kazanmıştır. Bu kongrenin işaret ettiği üzere *suigeneris din*, kesinlikle millî ve coğrafi sınırlarla kısıtlanamaz bir realitedir. Esasen dönemin IAHR reisi ve kongrenin ev sahibi Dinler Tarihi İtalyan Ugo Bianchi (ö. 1995) burada yaptığı konuşmasında din tarifinin normatif olmayan, müsbet ve tümevarım delillerle türlü kültür ve dinî sahalarda alâka içinde, mahallî ve evrensel terminolojiyi içine alacak bir şekilde vurgulanması lüzumu üzerinde durmaktadır. Bianchi'ye göre *din* herhangi bir terim olması yanında en kadîm tarihlerden bugüne kadar tartışmalarla geçmiş bir tarihe sahip olarak var olagelmıştır.

Anılan kongrenin gözden kaçmayan en önemli yönü İngiliz dinler tarihçisi Ninian Smart'ın (ö. 2001) bir *Dünya Din Akademisi* oluşturulmasına ve IAHR'ın, Amerika Din Akademisi'ni örnek alarak yapılanmasına yeni baştan beden kazandırmasına yönelik düşünceleri olmuştur. Hararetli geçen tartışmalarda Smart, dünya çapında bir din akademisi oluşturulmasıyla dinler ve kültürlerarası işbirliğinin yükseleceğini, her çeşitten ilmî dinî kurumun bu Akademi'de saygı göreceğini, öyle ki dini, normatif normlarla ele alan Yahudi dini mütehasıslarının, Hıristiyan ilâhiyatçıların, Müslüman din bilimcilerinin ve Vaishnava (Hinduizm'de *Hare Krishna* tarikatının ait olduğu mezheb) metinleri uzmanlarının ve talep etmeleri halinde Marxist tarihçiler ve liberal Yeni Ahit uzmanlarının da bu Akademi'de kabul göreceğini teklif olarak sunmuştur.³²

²⁹ Ali Osman Kurt, "Mustafa Alıcı, 'Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri', (kitap tanımı), İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 560 sayfa." *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XI/1 (2007), 426-427.

³⁰ Yazarın şahsî web sayfası için bakılabilir: <https://religion.ua.edu/profiles/russell-mccutcheon/>

³¹ Mustafa Alıcı, "Uluslararası Dinler Tarihi Cemiyeti (IAHR)'nin Dinler Tarihi Metodolojisine Kurumsal Katkısı", *MİLEL VE NİHAL İnanc, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 1/2, (Aralık 2004), 50, 56.

³² Alıcı, "Uluslararası Dinler Tarihi Cemiyeti (IAHR)'nin Dinler Tarihi Metodolojisine Kurumsal Katkısı", 65-66.

Bütün ilim dallarının karakterine has bir metodu olduğu gibi Dinler Tarihi'nin de Din Felsefesi hâriç, Filoloji, Tarih ve Sosyoloji'nin metodlarından yararlanmakla birlikte şahsına mahsus özel bir deskriptif (nitelendirici) metodu vardır. Diğer dinî ilimlerle paylaştığı bu metot, bir dinin apolojetik/savunmacı yönünü üstlenmiş Teoloji, İslâm Felsefesi ve Kelâm ilim dallarından ayrı değerlendirilir. Genel temâyülde Dinler Tarihi, dinleri taşıdıkları hal ile ele alır, bu alanın ilim insanları herhangi bir dine ait olsalar da araştırmalarında tarafsız davranmak durumundadırlar. Zira genel olarak din bilimleri normatif (kural koyucu) metod taşımazlar, değer yargılarıyla ilgilenmez, tarihî gelişimlerin âdeta resmini çekerler.³³

Dinler Tarihi disiplininin nitelendirici, mukâyeseli ve fenomenolojik üç metodundan olan birincisine göre alanın uzmanı, tema ile ilgili şahsî görüşünü lehde veya aleyhde olarak dipnotunda veya parantez içersinde ifade edebilir.³⁴

Dinin ve insanın menşei ile alâkalı tezlerle yerkürenin gündemine giriş yapmış olan Dinler Tarihi ilmi Batı dünyasında XIX. asrın ikinci yarısında yayın ve konferansları ile varlık gösterirken, bu bilim dalının sitemli kimlik kazanması ve din bilimleri arasında beden bulması diğer bilim dallarının modern mânada tematik problemlere çözüm üretmeyen ve alandaki ihtiyaçlara reel anlamda cevap vermediğinden kaynaklandı anlaşılmaktadır.

Batı'da bir Dinler Tarihi biliminin erken dönemlerde varlık gösterememesinin sebebi özellikle Ortaçağ'da mutlak otorite olan Kilise'nin Hıristiyanlık dışında hakikat kabul etmemesinden, dolayısıyla bu dinin dışında bir dinî bilgi ile ilgilenilmesine izin vermemesi, aksi davrananları aforoz etmesi ve tehdid etmesinden kaynaklanmıştır. Zira Hıristiyanlığın ilk ve orta devirlerde 'kurtuluş'un³⁵ sadece Kilise dogmalarında olduğunu yüklemesinden ileri gelmiştir.³⁶

Bazı araştırmacılara göre Eliade yalın ve tarihi bakış açısı dolayısıyla metafizik bilgiler kompleksinden uzak, tarih karşıtı tutum içinde bir bilimci olduğundan hermenötik (yorumcu) tarihçiler ekolünden kabul edilmektedir. Bunun yanında agnostisizme yakın araştırmalarında Tanrı'nın varlığı veya yokluğu meselesinde kayıtsız bir tutum sergiler. Din fenomenolojisi alanında Gerardeus van der Leeuw, Raffaele Pettazzoni ve Joachim Wach ile aralarında benzerlik taşımaktadır. Bu uzmanların dördü de dinler tarihi disiplininin iki boyuttan oluştuğunu savunur. Bu boyutların ilki, Mircea Eliade'nin morfolojik/sistemik tasnif anlayışıdır. Buna örnek olarak "hierofani" adını alan "kutsalın yansımaları" dikkat çekicidir. Bir mânada mukayeseli dinler çalışmasının pratik metodu olan morfolojik araştırmada önem kazanan nokta insan psikolojisinin dinle kesiştiği yeri bulmaktır. Bundan dolayı Eliade bu safhada sürekli ilk örneklere (archetype) başvurur.³⁷

Diğer taraftan Mircea Eliade'a karşı en sert tenkitleri geliştirenlerden biri olan Kanadalı dinler tarihçisi Donald Wiebe, Eliade'da görünen başlıca problemin onun ilmî araştırmalarda

³³ Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, (Ankara: Ocak Yayınları, 1997), 11-12.

³⁴ Ali Osman Kurt-Dursun Ali Yakıt, *Dinler Tarihi*, (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2019), 17.

³⁵ Değişik dillerde "Lat. *Extra ecclesiam nulla salus*; Fr. Hors de l'Église il n'y a pas de salut; İng. Outsider the Catholic Church there is absolutely no salvation; Ar. لا توجد نجات خارج الكنيسة"; Kilise dışında kurtuluş yoktur" deyim ve anlamıyla anılan kavram, çok geniş bir alanda etüd edilmesi gereken, Hıristiyanlığın diğer dinlere, bilhassa İslâm dinine karşı üretmiş olduğu bir Kilise dogması olarak tarihe geçmiştir. II. Vatikan Konsili (1962-65) kararları sonrasında mutlak anlamda olmasa da Hıristiyanlık dışındaki din ve inanç türlerinin bu dinde olduğu gibi Tanrı ve onun kurtuluş plânından ve hakikatten unsurlar taşır. Ve Eski Akid'in İsa Mesih ile tamamlanmasına benzer bir izdüşümle Hıristiyanlık hârici dinler ve inançlar onun tarafından tamamlanmaktadır ya da tamamlanacaktır. Betül Avcı, "Tamamlayıcı Teolojiyi Tamamlayan Öge: Logos", *Kutadgu Bilig Felsefe-Bilim Araştırmaları* 32, (Aralık 2016), 45.

³⁶ Abdurrahman Küçük, "Tanzimattan Günümüze Türkiye'de 'Dinler Tarihi'", *Dinler Tarihi Araştırmaları-VII, Türkiye'de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği)*, (Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2010), 333.

³⁷ Demirci, "Éliade, Mircea", 11/34.

tarafsız kalmaktan çok bir tür dindar bir portre çizmiş olduğunu öne sürmektedir. Ona göre Eliade'nin din öğretilerinin altında saklı tuttuğu dindarlık öğeleri, eserlerindeki objektifliği ortada kaldırmakta hatta ilmî olmayan duruş sergilemekte, bilhassa 1980 sonrasında onun reel bir Hıristiyan doktrineri ve kılık değiştirmiş bir misyoner olduğunu iddia etmiştir. Wiebe, Eliade'nin Hıristiyan tanrısına inandığını ve bütün dinleri lehte bir bakışla araştırarak esasen Hıristiyanlığın bütün dinler içinde en ideal boyutlu din olduğunu ileri sürmektedir.

Her şeye rağmen bu tür tezlerin Eliade için bir haksızlık olduğunu ifade etmek gerekir; zira en şiddetli eleştiren bir başka isim olan çağdaş Dinler Tarihçi Douglas Alien dahi Eliade'nin eserlerinde normatif metotlarla Hıristiyan öğretilerini müdafaa veya propagandasını yapmadığını ifade etmektedir. Allen'e göre onun bu yansız kimliği üzerinden agnostik ya da ateist olduğu ileri sürülebilir. Eliade'nin bir misyoner olduğu iddia ediliyorsa ondan Hinduizm'i veya çalışmalarında sıklıkla ifade ettiği arkaik bir dinin propagandasını yapması beklenirdi.³⁸

Eliade'ı objektif ve deskriptif olmamakla suçlayan bu isimler üzerinden Dinler Tarihi'nin din bilimi değil sosyal bilim olduğunu iddia eden seküler düşünce yanında bu ilmin İslâm noktasından tevhid ile alâkalı olarak da değerlendirilmesinin bir ihtiyaç olduğunu söyleyebiliriz. Müslüman dinler tarihçilerinin İslâm dini açısından söyleyeceği çok şeylerin olduğunun kabul edilmesi de bir başka gereklilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı bağlamda Hıristiyanlığın Akîde, Kelâm, Teoloji ve Tarih olarak reel anlamda din değil, sosyal ve folklorik anlamıyla din olduğu tezlerinin ön plana çıkarılması bu alanın uzmanlarına mahsus bir araştırma konusu olsa gerektir.

Bunun yanında Yahudi ve Hıristiyan kutsal kitaplarının ilk insan/peygamberden sonuncusuna kadar paylaştığı, tamamına yakını ile ilgili olmak üzere Kur'an'da verilen bilgilere göre çok farklı olmanın yanında bir kısmında benzer anlatımlarla seyreden peygamberler tarihi üzerinden mukayeseli çalışmalara zemin hazırlaması da İslâm dünyasındaki Dinler Tarihi araştırmalarının teşvik edici gücü olmuştur.

Dinler Tarihi'nin İslâm ve tarihi ile münasebeti şahıslar, temalar ve gruplar üzerinden en erken ve önceki devirlerinde Mekke'li, önemli ve ünlü hanıflardan olduğu bilinen Varaka b. Nevfel ile başlamış, Hz. Muhammed'in Hira'da muhatab olduğu ilk vahiyde kendisine gelen melek ile ilgili sorular sorduğu ve Hz. Musa'ya veya İsa'ya gelen Nâmûs (Cebrâil ya da Tevrat) ve soruyu soranın Yahudi ve Hıristiyanlar tarafından beklenen son resul olduğunu söyleyen kişidir. Reel bir Hanîf hayatı süren Varaka, İncil'i Arapça'ya çevirmiş, Tevrat'ı da okuyup anlayabilen şahsiyettir.

Varaka bin Nevfel, Ubeydullah b. Cahş³⁹ ve Yahudi asıllı mühtedî Abdullah bin Selâm, Yahudi kabileleri Benî Kureyza, Benî Kaynukâ' Medine'den çıkarıldıktan sonra Hayber'e yerleşen Benî Nadîr Yahudileri'ne karşı yapılan ve bizzat peygamberimizin yönettiği Hayber gazâsı (628) sonunda ganimetler arasında bulunan bütün Tevrat nüshalarının Peygamberimiz tarafından sahiplerine geri verildiği Hayber ve Tebük gazâları Peygamberimiz ve Müslümanlarla Yahudiler arasındaki münasebetlerde genişleme göstermiş, tüm bunların

³⁸ Mustafa Alıcı, "Kutsalın Peşindeki Adam: Ölümünün 19. Yılında Mircea Éliade İçin Kısa Bir Rehber" *Ekev Akademi Dergisi*, 9/24 (Yaz 2005), 70.

³⁹ Hanıflar'dan olan Ubeydullah b. Cahş, Peygamberimizin hanımı olmadan önce Ümmü Habibe ile evlenmiş, Mekke'deki baskıların artması üzerine birlikte Habeşistan'a hicret etmişler fakat burada önceki dini olan Hıristiyanlığa geçmiş, eşi Ümmü Habibe'yi ve Habeşistan'daki sahâbileri de dinlerinden dönmeye zorlamıştır. Ümmü Habibe bunu eşinin baskılarına rağmen kabul etmeyince boşanmışlardır. Ubeydullah Habeşistan'da Hıristiyan olarak ölmüştür. Aynur Uraler, "ÜmmüHabibe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/318.

devamında Müslüman araştırmacıları erken dönemlerden itibaren bu sahaya yöneltmiş ve alanda geniş bir havza oluşturmuştur.⁴⁰

Burada adına yer verilmesi gereken, Müslüman olunca Peygamberimiz tarafından asıl adı Husayn (الحصين) iken Abdullah'a çevrilen Yahudi asıllı mühtedî Abdullah bin Selâm, Benî Kaynuka kabilesine mensup, babası gibi Yâhudi âlimlerinden bir şahsiyettir. Hz. Muhammed Medine hicretinde Kubâ'ya ulaştığında yanına gelmiş, sorduğu suallere ancak bir peygamberin karşılık verebileceğini söyleyerek aldığı cevaplar üzerine İslâm'la müşerref olmuştur.⁴¹

Abdullah b. Selâm ile ilgili hadis külliyyâtımızda, buraya aslının ve meâlinin bir kısmını alacağımız ünlü bir hadis Hz. Enes'den şu sözlerle rivayet edilmektedir:

بلغ عبد الله بن سلام مقدم رسول الله ص المدينة فأتاه فقال اني سائلك عن ثلاث لا يعلمهن الا نبي فقال ما اول اشراط الساعة وما اول طعام يأكله اهل الجنة ومن اي شيء ينزع الولد الي ابيه ومن اي شيء ينزع الي احواله فقال رسول الله ص خبرني بهنّ آفئاً جبريل...⁴²

[Resulullah'ın (a.) Medine'ye teşrifi haberi Abdullah b. Selâm'a erişmişdi de o hemen Resulullah'a gelerek: -'Ya Muhammed! Ben sana üç soracağım ki bunların cevabını ancak peygamber olan bilebilir' dedi.

1. Kıyametin alâmetlerinin ilki nedir?
2. Ehli, Cennete girdiklerinde ilk önce hangi yemeği yiyecektir?
3. Çocuk hangi yönden babasına benzer, hangi sebeple anne soyuna çeker? diye sordu. Resulullah: 'Bu meseleleri senin önün sıra Cibrîl bana haber vermişti' buyurdu...]⁴³

Dinler Tarihi ilminin verilerinden yararlanmadan yapılacak bir incelemenin eksik kalacağı bu hadiste adı geçen şahsiyet, hâdisenin geliştiği günlerde Medine'ye yeni gelmiş Peygamberimize, anılan hadiste geçen üç soruyu soran, şehre hâkim ve kendileriyle iyi münasebetler kurmanın gerekli olduğu Yahudi kavminin önde gelen âlimlerinden (haberîm; ahbâr/ اخبار), milâdî I ve II. asırlarda Ferisî mezhebi mensuplarına ve Asr-ı Saâdet'de beytül-midrâs denilen Yahudi dinî ilimlerini ve şeriatını öğreten ve halk arasındaki uzlaşmaz meseleleri çözümleyen din âlimlerine verilen, Kur'an'da ahbâr tabiriyle geçen sınıfa ait bir âlim olan Abdullah b. Selâm'dır.

Peygamberimizin 'Yahudi din adamlarından (ahbâr) on tanesi bana iman etseydi yeryüzündeki bütün Yahudiler Müslüman olurdu' anlamındaki hadisi Yahudiler arasındaki ahbârın etkisine işaret etmenin yanında Abdullah b. Selâm'ın böyle bir sınıfa ait olması önemli bir detay olarak öne çıkmaktadır.⁴⁴

Kudüs'ün MÖ. 587'de Babil Kralı Buhtunnasr (Nebukadnezar) veya bir başka görüşe göre MS. 70'te Romalı General Titus tarafından işgali ve tahribatı sırasında buradan kaçarak Medine civarına yerleşen, soylarının Hz. Hârûn'dan geldiğini iddia eden üç Yahudi kabilesi

⁴⁰ Bünyamin Erul, "Varaka b. Nevfel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/517.

⁴¹ Mustafa Fayda, "Abdullah b. Selâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/134.

⁴² Zeynüddîn Ahmed bin Ahmed bin Abdillâtif ez-Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tercüd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, nşr. Diyanet İşleri Başkanlığı (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), "Kitâbü Ehâdisi'l-Enbiyâ Aleyhimü's-Salât ve's-Selâm", hadis no: 1368.

⁴³ ez-Zehbî, "Kitâbü Ehâdisi'l-Enbiyâ Aleyhimü's-Salât ve's-Selâm", hadis no: 1368..

⁴⁴ Osman Cilacı, "Ahbâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/485-486.

Benî Kurayza, Benî Kaynukâ' ve Benî Nadîr, Dinler Tarihi alanına İslâm tarihi üzerinden geniş bir araştırma alanı sunmaktadır.⁴⁵

Anılan üç kabileden Benî Nadîr Yahudileri Medine civarında kervanlar için tehdit oluşturmanın yanında Mekkeli müşriklerle ittifak edip Müslümanlara karşı diğer Arap kabileleriyle birlikte saldırı hazırlığında olmuşlar, hedefleri Hz. Muhammedi Medine'den uzaklaştırıp ashabı ile birlikte ortadan kaldırmaya yönelmiş, bütün bu faaliyetleri Hendek savaşını kaçınılmaz kılmıştır.⁴⁶

Peygamberimiz muhârebenin sonunda gazvenin savaş ganimetleri arasında bulunan ve sahiplerine teslim ettiği kutsal kitapları Tevrat hükümlerine göre karar vermesi halinde Yahudiler aleyhine olabilecek iken O kendilerine bütün beşerî haklarını iade etmiştir.

Bu örnekle işaret ettiğimiz üzere Hz. Muhammed'in risâletinin en önemli gelişmelerinden biri olan Yahudi kavimlerinden Benî Nadîr ile arasında gelişen Hayber ve Hendek gazâsı ile ilgili olaylarda Dinler Tarihi'nin en önemli alanlarından olan kutsal kitap külliyatı üzerinden bir Tevrat bilgisi konuya aşağıdaki gibi ışık tutmaktadır.

Hz. Muhammed döneminde Medine'de bulunan, İbranice yazan, Arapça konuşan bu üç Yahudi kavmi ve Arap kabileleri ile Peygamberimiz arasında Medine (Yesrib) Sözleşmesi yapılmış fakat antlaşmanın hiçbir şartına uymayıp ihanet ettikleri için Medine'den çıkarılan iki Yahudi kabilesinden sonra şehirde kalan tek Yahudi kabilesi olan Benî Kurayza'nın Peygamberimizin barış tekliflerini hiçbir şekilde kabul etmemeleri üzerine bir askerî birlik gönderilmiş, vuku bulan gazve sonucunda Tevrat hükümlerine uygun olarak savaş gücüne sahip erkeklerin katledilmesi kararı alınmıştır.⁴⁷

İşaret ettiğimiz Tevrat'ın savaş hukuku ile ilgili karar bütünlüğü Yahudi Kutsal Kitabı Eski Ahid'de şu sözlerle geçmektedir:

“Bir şehre saldırmadan önce halkına barış teklif edin. Barış teklifinizi benimser, kapılarınızı size açarlarsa burada yaşayanların tümü sizin için angaryasına çalışacak, size hizmet edeceklerdir. Ama barış teklifinizi geri çevirip sizinle savaşmak isterlerse şehri kuşatın. Tanrınız Rab şehri sizin elinize teslim edince orada yaşayan bütün erkekleri kılıçtan geçirin. Kadınları, çocukları, hayvanları ve şehirdeki her şeyi yağmalayabilirsiniz. Tanrı'nız Rabbin size verdiği düşman malını kullanabilirsiniz. Yakınızdaki milletlere ait olmayan, sizden çok uzak şehirlerin tümüne böyle davranacaksınız. Ancak Tanrınız Rabbin miras olarak size vereceği bu halkların şehirlerinde nefes alan hiçbir canlıyı yaşatmayacaksınız.”⁴⁸

Burada üzerinde durulması gereken mühim bir şahsiyet ve tema Peygamber'imizin bir icraatında, vahy kâtiplerinden, Hicret öncesinde Kur'an'dan on yedi sureyi, nüzulün tamamlanmasıyla Ku'an'ın tamamını ezberlemiş olan Zeyd b. Sâbit'dir (d. 611 Medine). Hicretten hemen sonra akrabaları tarafından Peygamber'imize tanıtılan, ezberlediği sûreleri yanında okuyan ve takdirini kazanan Zeyd, Peygamberimizin Yahudilerle yaptığı mülâkat ve yazışmalar sırasında kendisine yardımcı olması amacıyla İbrânîce (veya Süryânîce) yazmayı

⁴⁵ Nadir Özkuyumcu, “Benî Nadîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/275.

⁴⁶ Muhammed Hamîdullah, “Hayber”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/21.

⁴⁷ Casim Avcı, “Kurayza (Benî Kurayza)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), XXVI, 26/432.

⁴⁸ Yas. 20:10-16.

öğrenmesini istediği; kendisinin de kısa sürede bu dil yanında Farsça, Rumca, Kıptice ve Habeşçe dillerine vâkıf bir seviyeye ulaşmış bir şahsiyettir.⁴⁹

Bugün ülkemizdeki İlahiyat Fakültelerinin Dinler Tarihi bilim dalında akademik çalışma yapan talebelere, meyvelerinin son devirlerde olumlu yansıma ile beden bulmuş olarak, aralarında İbranice'nin de bulunduğu kaynak dillerden Süryanice, Lâtince, Grekçe öğrenmeleri mecburiyeti getirilmiştir.

Dinler Tarihi ilim alanında telif ve tercüme olarak tevhid ekseninde çok önemli çalışmalar yapılmıştır. Biz burada bu eserlerden bazılarının tanıtımını yapmaya çalışacağız.

İbrahim Müteferrika'nın (ö. 1747), Müslüman olmasının sebeplerini, son hak dinin İslâmiyet olduğunu ve önceki kutsal kitapların onu müjdelediğini delillerle anlattığı, yer yer Hıristiyanlık ve Kitâb-ı Mukaddes'i eleştirdiği, Hz. Muhammed'i ve İslâmiyet'i övdüğü ifadelerinin mevcut olduğu, 1710 yılında kaleme almış fakat halk arasında yanlış biçimde İslâmiyet'in Hıristiyanlığa karşı müdafaası olarak tanıtılmış *Risâle-i İslâmiyye* bu vesileyle anılması gereken eseridir.

Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Esad Efendi, nr. 1187) bulunan nüshası, altmış beş varaktan meydana gelen baskısıyla mevcuttur. Halil Necatioğlu tarafından bir inceleme ve başına müellifi hakkında eklenen bir değerlendirmeye birlikte *Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye* adıyla yeni harflerle tenkidli metin halinde yayınlanmıştır (Ankara 1982).⁵⁰

Eser, günümüz Türkçesine neşrini 'Varlığı eskiden beri bilinmesine rağmen gereği kadar tanınmamış, muhtevası iyi incelenmediği veya mevzuları kamuoyundan saklanmak istendiğinden önemsenmemiş, hakkında yanlış bilgiler verilmiştir. Oysa Dinler Tarihi araştırmalarında, Hıristiyanlık ve İslâmiyet'in mukayesesi yönüyle bazı gerçeklerin ortaya çıkması ve kabulüne ışık tutması yönünde bu eser çok değerlidir. Bundan dolayı biz eseri mütehasısların güvenle kullanabilecekleri, itimada şayan bir hassasiyetle hazırlamaya gayret ettik' sözleriyle ifade eden Mahmud Esad Coşan tarafından profesörlük takdim tezi olarak sunulmuştur.⁵¹

İbrahim Müteferrika'nın, eserinde yer verdiği temalar arasında Tevrat, Zebur ve İnciller'in tercüme edilmeleri, Zekeriya, Yahya ve İsa peygamberlerin hayatı, Şem'un (Havâri Simon), havâriiler, Hıristiyanlığın bozulmasının başlangıcı, Pavlus'un hilesi, vaftiz suyu, haç, papa, Kur'an'da yer almayan diğer Yahudi peygamberleri dikkat çekerken, günümüzde de varlığını sürdüren Hıristiyan tarikatı Üniteryanizm de yer almaktadır.

Türkçeye de tercüme edilen,⁵² Hıristiyanlığa yönelik *İzhârü'l-hak* adlı, Mekke'de başlayıp İstanbul'da tamamladığı Arapça kaleme aldığı reddiyesiyle⁵³ tanınan Hindistanlı âlim Rahmetullah el-Hindî (1818-1891), Hindistan'ın Uttar Pradeş eyâletinde dünyaya gelmiş, çok ünlü hocalardan dersler aldıktan sonra kendi kasabasında medrese açıp eğitime yoğunlaşmış iken ülkesindeki misyonerlik faaliyetlerinin artması üzerine hocalığı bırakıp bu alanda çalışmalara başlamıştır.

⁴⁹ Bünyamin Erul, "Zeyd b. Sâbit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/321.

⁵⁰ Erhan Afyoncu, "İbrahim Müteferrika", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/326.

⁵¹ Mahmud Es'ad Coşan, *Risâle-i İslâmiyye-Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye Adlı Eserin Tenkitli Metni*, (İstanbul: Server İletişim Akademik Çalışmalar Serisi, 2012), 13-14.

⁵² Rahmetullah el-Hindî, *Kutsal Kitaba İlahî Çağrı, İzhârü'l-Hakk Çevirisi*, çev., Abdulhâdi Sıddık, (İstanbul: Faran Yayıncılık, İstanbul 2005.)

⁵³ Mehmet Aydın, "İzhârü'l-hak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/508.

el-Hindî misyonerlik ile ilgili eseri *İzâletü'l-evhâm*'ın⁵⁴ yayımından sonra Karl Gottlieb Pfander ile mektuplaşmaya başlamış, 1854 yılında yazdığı mektubunda Pfander'e mühim konularda tartışmak üzere bir münazara teklif etmiştir. Bu konular nesih, İncil'in tahrifi, İsa'nın ilâhlığı, teslîs inancı, Hz. Muhammed'in peygamberliği ve Kur'an'ın Allah kelâmı olduğu problemleri idi. Hindistan'ın Agra şehrindeki Church Missionary Society'e ait bir lokalde yapılan münazarayı ülkenin değişik yerlerinden gelen kalabalık bir dinleyici kitlesi izlemiş, İngilizler adına aynı bölgede bulunan ilim adamı İskoç asıllı ünlü İngiliz oryantalist misyoner ve İslâm tarihçisi Sir William Muir⁵⁵(1819-1905) yönetmiştir. Pfander'e rahip Thomas Valpy French eşlik ederken Rahmetullah el-Hindî'ye Hristiyanlığa dair yoğun birikime sahip olan doktor M. Vezîrüddin Han refakat etmiştir. 10-11 Nisan 1854'te gerçekleştirilen münazarada henüz konular bitmeden Pfander tartışmadan çekilmek zorunda kalmış, bu durum rakibini Batı kaynaklarını delil göstererek el-Hindî'nin üstün geldiği ve Pfander'in yenildiği şeklinde yorumlanmıştır. Hristiyanlık'takiteslîs inancının aklen tutarlılık taşımadığı ve İnciller'in bugünkü karakterleriyle ilâhî bir kitap olma özelliğini yitirdiğine işaret delillerle öne çıktığı münazarada el-Hindî, Pfander'i mağlûp etmiştir.⁵⁶

Soyu otuz dördüncü nesilden Hz. Osman'a ulaşan el-Hindî, eseri *İzhârü'l-Hakk*'ın ilk cildinde Eski ve Yeni Ahid külliyatının tamamına yakını ile ilgili bilgi vermiş, bunların isim ve muhtevaları, Ehl-i kitap için sağlam bir dayanak olmadığı, kelimelerin eksiltilerek tahrif edildiği konularına değinmiş, üçüncü ve son bölümünde *nesih* meselesine temas etmiştir.

Müellif eserinin ikinci cildinde Teslîs inancının aklî delillerle çürütülmesi, Kur'an'ın Allah'ın kitabı ve mucize oluşu, Hz. Muhammed'in peygamberliğinin ispatlanması, Faraklıt meselesi, papazların İslâma ve peygamberimize yönelik iftiraları gibi konuları ele almıştır.⁵⁷

İslâm âleminde çok yönlü vasıflarıyla tanınan, Hindistan'ın Haydarâbâd şehrinde doğmuş (1903-1979) Pakistanlı âlim Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdî, çalışmalarında Dinler Tarihi ilminden uzak olmamış, saha ile ilgili eserler vermiş, *Tefhîmü'l Kur'an* adlı 30 yılda hazırladığı ünlü eseri yanında düşünceleri ve siyasî hayatıyla ölümünden sonra da etkisini sürdürmüş bir diğer âlimdir.

Anılan Tefsir'inde büyük bir vukûfiyetle hâkim olduğu ve müracaat kaynağı olarak değerlendirdiği Kitab-ı Mukaddes'den yaptığı alıntılar dikkati çekmekte hattâ burada yer almayan bir temayı Talmud ve Yahudilere ait diğer kaynaklardan geliştirdiği bilgilerle

⁵⁴ el-Hindî'nin Papaz Pfander'in *Mîzânü'l-hak* isimli eserine reddiye olarak kaleme aldığı, yayınlanma-dan önce çok ciddi tahkiklerden geçen hacimli çalışmasıdır. Aydın, "İzhârü'l-hak", 23/507.

⁵⁵ Kraliçe Victoria'nın Hindçe öğrenmesine yardımda bulunmasıyla tanınan Sir William Muir daha ziyade Arap ve İslâm araştırmaları üzerinde yoğunlaşmış ve esas çalışmalarını bu alanda yapmış olsa da eserlerinden, onun bu sahaya ilgisinin gerçek nedeninin ilim aşkıdan çok, üst seviyelerde vazife yaptığı İngiltere sömürge yönetiminin siyasetine ve dindar kişiliğiyle aktif olarak iştirak ettiği misyonerlik çalışmalarına destekte bulunmak, bu arada bilhassa Kur'an-ı Kerim'in ve tefsir eserlerinin gerçekte Hristiyan vahyini teyid ettiğini kanıtlamak, İslâm dinini ve Hz. Muhammed'i ilmî tarafsızlıktan uzak tahrif edici tenkidleriyle gözden düşürmek olduğu anlaşılmaktadır. Muir, devlet vazifelerinin ve ilmî uğraşlarının beraberinde eğitim faaliyetleriyle de alakadar olmuş ve soylu hânedanının varlığından da yararlanarak Uttar Pradeş eyaletinde bulunan Allahâbâd'daki Muir Koleji ve Üniversitesini başta olmak üzere Hindistan'ın birçok şehrinde Hristiyan eğitimi veren okullar açmıştır. Christine Woodhead, "MUIR, Sir William", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/94.

⁵⁶ Abdülhamit Birışık, "Rahmetullah el-Hindî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/419-420.

⁵⁷ *İzhârü'l-hak* Arapça'ya [إظهار الحق- وقائع لمنظرة التجرت بين الشيخ رحمة الله الهندي والقسيس فنديراكتليزي] adıyla, Fransızca'ya [Izharul-Haq ou manifestation de la vérité d'El-Hage R. U de Delhi, Paris 1880] ismi ve künyesiyle tercüme edilmiştir. Nüzhet Efendi ve Ömer Fehmi tarafından *İbrâzü'l-hak* adıyla Türkçe'ye çevrilmiş, *İzhârü'l-hak Tercümesi* ismiyle sadeleştirilmiştir. Aydın, "İzhârü'l-hak", 23/508.

değerlendirmiştir. Bu metot ve birikimi Mevdûdî'de Yahudi ve Hıristiyanlar'ın hatalarına kendi kaynaklarından delil getirmeyi tercihe yönlendirmiştir.⁵⁸

Müellif bu çalışma usûlüyle Kur'an'la karşılaştırarak Tevrat'ın tahrif edildiğini göstermeyi, böylece Kur'an hakkındaki şüpheleri gidermeyi amaç edinmiştir. Mevdûdî bütün bunları yaparken gerek Kur'an'dan gerekse Kitab-ı Mukaddes'den ayet yerlerini işaret etme yoluna da gitmiştir.⁵⁹

Yahudi ve Hıristiyan kutsal metinleri üzerinde çok sayıda eserin müellifi bir diğer Hindistanlı İslâm bilgini [احمد حسين ديدات; Ahmed Hüseyin Dîdât; Ahmed Deedât; 1918-2005] Dinler Tarihi havzasında daha ziyade doğrudan Hıristiyan ve Yahudi kutsal kitapları üzerinden, muharref, dolayısıyla reel anlamıyla din olamayacakları ekseninde, normatif metod kullanmak bağlamında en karakteristik kimlik, ülkesi Hindistan'ın da çok mağduriyetler yaşadığı misyonerlik⁶⁰ faaliyetlerine karşı ilmen mücadele eden aksiyoner bir kişiliktir.

Türkiye'de de yakından tanınan Dîdât/Deedat'ın yayınlanmış eserlerini şöylece sıralamak mümkündür:

1. Al-Quran: The Ultimate Miracle- Kur'ân: *En Son Mucize*.
2. Al-Quran: The Miracle Of Miracles- *Mucizeler Mucizesi Kur'ân*.
3. Arabs and Israel: Conflict or Conciliation?- *Araplar ve İsrail: Çatışma mı, Uzlaşma mı?*
4. Can You Stomach the Best of Rushdie?- *Salman Rüşdi'nin Yaptığı Kabul Edilebilir mi?*
5. Christ in Islam- *İslâm'da İsa Mesih*.
6. Combat Kit: Against Bible Thumpers- *Mücadele Kiti: İncil Propagadancılara Karşı*.
7. Crucifixion or Crucifixion?- *Çarmıha Gerilme mi, Sözde Çarmıh mı?*
8. Is the Bible God's Word?- *Kitâb-ı Mukaddes Tanrı Sözü müdür?*
9. Muhammed (pbuh) No. 1- *Muhammed (sav) 1 Numara*.
10. Muhammed (pbuh): The Greatest- *Muhammed (sav): En Büyük*.
11. Muhammed (pbuh): The Natural Successor to Christ- *Muhammed (sav): İsa Mesih'in Tabii Varisi*.
12. Resurrection or Resuscitation- *Yeniden Dirilme mi, Sunî Teneffüs mü?*
13. The Choice: Islam And Christianity- *Tercih: İslâm ve Hıristiyanlık*.
14. The God That Never Was- *Hiç Olmayan Tanrı*.
15. What is His Name?- *O'nun Adı Nedir?*
16. What the Bible Says About Muhammad- *Kitâb-ı Mukaddes'in Hz. Muhammed Hakkında Söyledikleri*.
17. What Was the Sign of Jonah?- *Hz. Yunus'un Alâmeti Neydi?*

⁵⁸ Burhan Çonkor, "Mevdûdî'yi Kitab-ı Mukaddes'e Müracaata Sevk Eden Âmiller", 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum 4/11, (Yaz 2015), 162-163.

⁵⁹ Çonkor, "Mevdûdî'yi Kitab-ı Mukaddes'e Müracaata Sevk Eden Âmiller", 166-170.

⁶⁰ Hindistan, 1858'de Bâbürlü hânedanının sona ermesinin ardından resmen İngiliz sömürgesi haline gelmiştir. Azmi Özcan, "Osmanlı-Hindistan Münasebetleri (Hindistan md.si içinde)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 28/81-85.

18. Who Moved the Stone- Taşı Kim Kaldırdı?⁶¹

Misyonerlerle girdiği münakaşalarla ünlü, Hind asıllı Güney Afrikalı İslâm davetçisi olarak tanımlanan Ahmed Didât, İslâm dünyasına fikrî saldırıların arttığı, Hıristiyan misyoner faaliyetlerinin zirve yaptığı, Müslüman kıta Afrika'nın Hıristiyanlık'la anılmaya başlandığı, Müslümanlar'ın özgüvenlerini kaybederek inançlarını ifade etmekten sakınır hale geldiği bir devirde, ilim ehlinen çok az kişi davaya sahip çıkarken yine Hindistanlı Müslüman âlim Rahmetullah el-Hindî'nin, *İzhârü'l-hak* adlı eserindeki bilgiler ışığında deliller geliştirerek, kendisine has üslubu ve tartışma tekniği ile karşı çıkmış; Hıristiyanlar'ın ileri gelen misyoner papazlarına karşı, kamuoyuna açık münazaralarda üstün gelmiş ve tüm izzetin Allah'a, Resulüne ve müminlere ait olduğunu bihakkın isbat etmiştir.⁶²

Münazarada bulunduğu Amerikalı Evanjelic misyoner Jimmy Lee Swaggart'ın 'Evet, İncil'in ufak tefek bölümlerinde düzeltmeler olabilir. Bir RollsRoyce düşünün, bu arabanın kapı kolu, teker ve vidaları değişti diye, ona RollsRoyce değil diyebilir miyiz?' ifadelerine şöyle karşılık vermiştir.

"Allah'ın kitabı araba değil, bardaktaki temiz su gibidir. Bir bardak suya bir damla necaset damlasa, artık o, arı su değildir."⁶³

Sonsöz Yerine

Bilim tarihinin geç dönem ilimlerinden, asal kaynaklarından birinin Kur'an olmak üzere 'tamamlayıcı ilim' olarak tasnif edilen Dinler Tarihi, tüm din ve dinî hareketleri bunlara varlık kazandıran unsurları ve değerleriyle inceleyen bir din ilmidir.

Son yarım asrında yoğun, süre içinde son derece kıymetli çalışmalara özne teşkil eden künyesi ile günümüze ulaşmış, diğer bütün din ve sosyal bilimci ve araştırmacılara yüksek dozlu münbit bir zemin sunan karakterinde inceleme alanına giren çok sayıda tema ve ünite ile insanın dinî merkezi üzerinden varlık kazanmıştır.

Dinler Tarihi okumaları, araştırma ve yazma eylemleri gerek İslâm gerekse dışındaki uzmanlarca yaklaşık birtakım hedeflerin elde edilmesi doğrultusunda yapılan değerler taşımakta; bir dine ait kişinin, söz gelimi yerkürenin en yoğun nüfusuna ve global etki ve tarihe sahip olması özelliği ile Hıristiyanlığa karşı bilhassa kutsal kitap külliyatı üzerinden antitez üretmek, bünyesindeki bazı doktrin ve algı yönlerini çürütmek amaçlı da yapılır.

Günümüzde çok tanrılı karaktere sahip olduklarından Uzakdoğu dinlerinin orijinleri üzerine yoğunlaşmak bu eksenlerdeki bir başka amaç olabilir. Yine İslâm'ın öğretisi, kutsal kitap, ahkâm ve tarihinden kaynaklanan yalın haliyle barış ve son din olduğunun delillendirilmesi; bu dinin, diğer dünya dinleri yanında tevhid esaslı karakter taşıyan tek ve son din olduğu realitesinin vurgulanması, belki de dinî hareketlerin dünya ölçeğinde ifade ettikleri anlamların çerçevesinin tanınması da adı anılabilecek bir diğer okuma amacı olarak değerlendirilebilir.

Bilim tarihinde hemen hiçbirinin müstagnî kalamadığı, asgarî bir atıfta bulunmayı gerekli gördüğü Dinler Tarihi ilmi özellikle küremizin ulaştığı teknik, iletişim ve seyahat imkânlarının global hacıma sürüklediği sonsuzlukta ilim ehlinin eserlerinde varlık göstermiştir.

⁶¹ Sıbğettullah Korhan, *Ahmed Deedat ve Temel Hıristiyan Akaidine Tenkitleri*, (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kasım 2018), 37-55.

⁶² Korhan, Ahmed Deedat ve Temel Hıristiyan Akaidine Tenkitleri, 2-3.

⁶³ Ahmed Didât İslam dünyasındaki prestijli konumunun nişanesi olarak 1986'da Uluslararası Kral Faysal ödülüne lâyık görülmüş, kendisine profesörlük unvanı verilmiştir. Huda es-Salih, "Ölümüne Papazların Ağladığı Adam: Ahmet Deedat", *Kur'ani Hayat* 3/15 (Kasım-Aralık 2010), 87.

Bîrûnî'den İbn Hazm'a, Şehristânî'den Fahreddin er-Râzî'ye, Rahmetullah el-Hindî'den Muhammed Hamidullah'a, Georges Dumézil'den Mircea Éliade'a, Ahmed Midhat Efendi'den Şemseddin Sami ve Hikmet Tanyu'ya, eserleri ve çalışmalarıyla Dinler Tarihi ilminin öncüleri olan şahsiyetlerce değişik metodlarla sahaya beden kazandırılmış, bazen tartışma alanına gelmiş olan normatif metodu Üstad Eliade'ın 'dinler tarihçisinin sadece objektif çalışma niyetiyle malzeme toplayan bir antikacı durumuna düşmekten kurtulması ve topladığı malzemeleri yorumlamasını da görevleri arasına alması gerekir' tesbitiyle yaygın eksik bir teâmülün de önüne geçen tezler geliştirilmiştir. Bu tesbit Dinler Tarihi metodolojisi yönünden henüz genel kabul görememiş bir konu olmakla birlikte 'kutsalın tecrübesi üzerinde derin analizleriyle ilk insanın '*homo religiosus*; dindar adam' olduğunu ve 'kutsalın diyalektiği'nin tüm diyalektik davranışlarından önce geldiğini ve modellik görevi yaptığını ifade eden Éliade'a göre bilgi dönemini aşmış bir dinler tarihçisinin yoruma geçerek çağdaş dünyaya gerekli mesajı vermesi gerekmektedir. Éliade'ın anlayışında 'tam bir yorum' tanımlamasıyla varlık gösteren bu uygulamanın Dinler Tarihi alanında bir tabu değil, araştırmacılarınca değerlendirilebilecek bir metot olduğu anlaşılmaktadır.

Görüldüğü üzere Dinler Tarihi biliminde deskriptif, tarih, mukâyeseli ve normatif terimleriyle dillendirilen metod problemi bu bilimin usûl konuları arasındaki başlıca tartışma birimi teşkil eder iken bizim de bu çalışma sürecinde fark ettiğimiz problem, alan araştırmacılarının kesinlikle uzak durması gereken bir metod olarak önerilen, hattâ öznesinin sömürge zihninin olduğu anlaşılan dayatma ile varlık gösteren normatif metodusûlü ile yazan iki araştırmacı, Mircea Eliade ve Ahmed Deedat sîmaları ile görünür kılınmıştır.

Bunlardan yine Éliade üzerinden anlaşılan, Dinler Tarihi araştırmalarının nihâî olarak tevhid prensibinin diğer dinler ve doktrinler karşısında delillendirilmesi adına göreceği fonksiyonun bu ilim dışında pek anlamlı olamayacağıdır. Zira bilhassa günümüzde emperyal misyonerlik ve sömürgeci faaliyetlerinin geçmiş asırlarla mukâyese edilemeyecek ölçüde yoğun ve sistematik bir seviyede olması dolayısıyla Dinler Tarihi'nin araştırma konuları arasında yer alan Hıristiyan kaynakları dışında özellikle kutsal kitap külliyesi üzerine oluşan literatür üst düzey araştırma alanı teşkil eden özelliği ile yüklü bir gereklilik ifade etmektedir.

Dinler Tarihi araştırmaları arasında bir kısmının misyonerlik emellerine hizmet eden hedef taşıması ve buldukları coğrafyalarda hâkim dini tanıyıp, bunun aleyhine, sözgelimi Hıristiyanlık lehine olacağı gerekçesi ile normatif metodun sadece misyonerler tarafından kullanılabilir bir bakış olarak değerlendirilebilir. Dinler Tarihi disiplininin nitelendirici, mukâyeseli ve fenomenolojik üç hâkim metodundan olan birincisine göre alanın uzmanı, tema ile ilgili şahsî görüşünü lehde veya aleyhde olarak dipnotunda veya parantez içersinde ifade edebilir.

Kaynakça/References

- Afyoncu, Erhan. "İbrahim Müteferrika". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/324-327. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Alicı, Mustafa. "Uluslararası Dinler Tarihi Cemiyeti (IAHR)'nin Dinler Tarihi Metodolojisine Kurumsal Katkısı". *MİLEL VE NİHAL İnanc, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*1, (Aralık 2004), 35-74.
- Alicı, Mustafa. "Kutsalın Peşindeki Adam: Ölümünün 19. Yılında Mircea Éliade İçin Kısa Bir Rehber". *Ekev Akademi Dergisi* 9/24 (Yaz 2005), 51-74.
- Amigues, Madame Suzanne. "La florentine de Ctésias: un document historique". *Journal des savants* (2001), 21-76.

- Arslan, Hammet. "Mâtürîdî'nin Kitâbü't Tevhid İsimli Eserinde Budizm'e Atflar: Sümeniyye Örneği". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* (Ekim-Kasım-Aralık 2019), 3353-3371.
- Avcı, Betül. "Tamamlayıcı Teolojii Tamamlayan Öge: Logos", *KUTADGU BİLİG Felsefe-Bilim Araştırmaları* 32, (Aralık 2016) 45-66.
- Avcı, Casim. "Kurayza (Benî Kurayza)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/431-432. Ankara: TDV Yayınları. 2002.
- Aydın, Mehmet. "İzhârü'l-hak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/507-509. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Birişik, Abdülhamit. "Rahmetullah el-Hindî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/419-421. İstanbul. TDV Yayınları, 2007.
- Cilacı, Osman. "Ahbâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/485-486. İstanbul: TDV Yayınları 1988.
- Coşan, Mahmud Es'ad. *Risâle-i İslâmiyye-Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye Adlı Eserin Tenkitli Metni*. İstanbul: Server İletişim Akademik Çalışmalar Serisi, 2. Basım, 2012.
- Çonkor, Burhan. "Mevdûdî'yi Kitab-ı Mukaddes'e Müracaata Sevk Eden Âmiller". 21. *Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 4/11 (Yaz 2015), 161-178.
- Çoştı, Yakup. "Dine Normatif ve Popüler Yaklaşım "Bir Dini Yönelim Ölçeği Denemesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/15, (2009/1) ,119-139.
- Demirci, Kürşat. "Éliade, Mircea". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/33-35. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Éliade, Mircea. *La nostalgie des origines et Méthodologie et histoire des religions*, Paris: Gallimard, 1971.
- Éliade, Mircea. *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, çev. Mehmet Aydın. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Éliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi-Gotama Budha'dan Hıristiyanlığın Doğuşuna*, çev. Ali Berktaş. II. Cilt. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2012.
- Erul, Bünyamin. "Varaka b. Nevfel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/517-518. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Erul, Bünyamin. "Zeyd b. Sâbit". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/321-322. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Fayda, Mustafa. "Abdullah b. Selâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/134-135. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Gündüz, Şinasi-Olgun, Hakan-Salihoğlu, Mahmut-Tokay, Elif. *Dinler Tarihi-İstanbul İlahiyat Lisans Tamamlama Programı*. İstanbul: Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, tsz.
- Hamîdullah, Muhammed. "Hayber". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/20-22. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Hamidullah, Muhammed (çev.). *القرآن الكريم - Le Saint Coran et sa traduction en français*. Ankara: Présidence des affaires religieuses (DİB.) 3. Basım, 2016.
- Harman, Ömer Faruk. "Zülkifl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/569-570. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

- el-Hindî, Rahmetullah. *Kutsal Kitaba İlâhî Çağrı-Izhâru'l-Hakk Çevirisi*. çev. Abdilhâdi Sıddık, I-II Cilt. İstanbul: Faran Yayıncılık, 2005.
- Kazıcı, Ziya. "İncil'de Hz. Peygamber ve İslâmiyet". *RIHLE Üç Aylık İlim, Kültür, Medeniyet Dergisi*, 4/16, (Temmuz-Eylül 2013, Şaban-Şevval 1433), 31-40.
- Korhan, Sıbğettullah. *Ahmed Deedat ve Temel Hıristiyan Akaidine Tenkitleri*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek lisans tezi, Kasım 2018.
- Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Karaman, Hayreddin-Çağrı, Mustafa-Dönmez, İbrahim Kâfi-Gümüş, Sadrettin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2007.
- Kur'ân-ı Kerîm Meali*. çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2006.
- Kurt, Ali Osman. "Mustafa Alıcı. 'Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri'. (kitap tanıtımı), İz Yayıncılık, İstanbul 2007, 560 sayfa.", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2007), 425-431.
- Kurt, Ali Osman. "Normatif Dinî Bilimlerde Mukayese Sorunu". *Toplum Bilimleri Dergisi* 5/9 (2011), 7-24.
- Kurt, Ali Osman-Yakıt Dursun, Ali. *Dinler Tarihi*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları (Bilay), 1. Basım, Ocak 2019.
- Kurt, Ali Osman. "Normatif Dinî Bilimlerde Mukayese Sorunu ve Çözüm Önerileri". *Toplum Bilimleri Dergisi* 5/9, (2011), 7-24.
- Küçük, Abdurrahman. "Tanzimattan Günümüze Türkiye'de 'Dinler Tarihi", *Dinler Tarihi Araştırmaları-VII, Türkiye'de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği)*. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, (2010), 333-364.
- es-Salih, Huda. "Ölümüne Papazların Ağladığı Adam: Ahmet Deedat". *Kur'ani Hayat* 3/15, (Kasım-Aralık 2010), 86-88.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem. "Diğer Dinlerde" (Tevhid md. içinde). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/22-24. İstanbul 2012.
- Sayım, Hüseyfe. "Sihizm'in Kurucusu Guru Nanak ve İslamiyet". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 5, (2000), 157-168.
- Tümer, Günay. "Budizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/352-360. İstanbul 1992.
- Tümer, Günay. "Bîrûnî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/206-215. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Tümer, Günay-Küçük, Abdurrahman. *Dinler Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları, 3. Basım, 1997.
- Uraler, Aynur. "Ümmü Habîbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/318-319. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yaran, Cafer Sadık. "Budizmle Mukayeseli Olarak İslam ve İslam Mistisizmi: Müslüman-Budist Diyaloguna Bir Katkı". çev. Mehmet Atalay. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17, (2008), 253-273.
- Woodhead, Christine. "Muir, Sir William". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/94. İstanbul 2006.
- ez-Zebîdî, Zeynüddîn Ahmed bin Ahmed bin Abdillâtîf. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*. nşr. Diyanet İşleri Başkanlığı. 8 Cilt. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Baskı, 2019.

<https://religion.ua.edu/profiles/russell-mccutcheon/>